

**ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РАКУРСІ
НОРМАТИВНО-ОСОБИСТІСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві впродовж двох десятиліть, мають ряд особливостей, дослідження яких вимагає особливого теоретичного осмислення та розробки системи показників, що відображають специфіку соціальних змін. В Україні однією з перших над розвитком теорії посткомуністичної трансформації суспільства почала працювати Н.Паніна. Творчо переосмисливши фундаментальні положення структурно-функціонального підходу і спираючись на щорічні емпіричні дослідження Інституту соціології НАН України, натхненником і методологом яких була впродовж багатьох років, Н.Паніна розробила свій, нормативно-особистісний підхід до вивчення змін, що відбуваються в Україні [1].

Вихідним положенням концепції є теза, що “основою консолідації суспільства є його ціннісно-нормативна система – сукупність основних цінностей і норм поведінки всіх громадян суспільства” [2, с. 32]. Н.Паніна поділяла погляди Т.Парсонса, вважаючи, що цінності суспільства відображають вищі принципи, що становлять основу згоди, необхідної для організації і стабілізації суспільної системи. Під нормами “розуміють певні стандарти дії, що регулюють поведінку людей у різних сферах життєдіяльності залежно від їх приналежності до конкретної соціальної групи” [3, с. 90].

Основною характеристикою нестабільного суспільства є руйнування ціннісно-нормативної системи як загальної основи соціальної інтеграції. В умовах суспільства, що трансформується, коли стара система норм і цінностей вже не виконує своїх функцій, а нова ще не сформована

і не інституціоналізувалась, соціальні статуси не визначені й немає однозначних критеріїв для їх ранжирування, домінуючим чинником напряму розвитку суспільства є індивідуальні особистісні якості, особливості свідомості й психологічного стану індивіда.

Вищеописаний стан суспільства, що трансформується, прийнято визначати як аномію. Аномія – “ситуація в суспільстві, що характеризується розпадом норм, що регулюють соціальну взаємодію” [4, с. 7]. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах “вона досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” [5, с. 7].

Трансформаційний процес в Україні відбувається відповідно до даного теоретичного висновку. Після проголошення незалежності в 1991 р. в Україні розпочалося будівництво нової держави і нового суспільства з декларованою метою побудови демократичних засад суспільного життя в політиці і ринкових – в економіці. Проте, оскільки принципи, що були декларовані, не забезпечувалися відповідними законами і політичними рішеннями, вони не ставали дієвими регуляторами соціального життя – домінуючими цінностями і нормами поведінки. Вже впродовж двох десятиліть українське суспільство перебуває в стані аномії, яка спричиняє доволі високий ступінь деморалізованості практично всіх верств населення.

У цих умовах руйнується звична модель адаптації і починається протилежний процес – кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій, які визначають загальну спрямованість процесу соціальної трансформації.

Для підтвердження своїх гіпотез і розробки нормативно-особистісної концепції соціальної трансформації України

як держави, що входить у посткомуністичний простір, Н.Паніна розробила програму моніторингового опитування населення на базі Інституту соціології НАН України. Це широкомасштабне дослідження здійснюється щорічно з 1994 р. для емпіричної оцінки тенденцій розвитку українського суспільства на базі аналізу динаміки соціально-психологічного стану населення як основи формування ціннісно-нормативної системи.

Як концептуальна основа побудови показників прийнято визначення цінностей як “значущості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з погляду їх відповідності (або невідповідності) потребам особистості”. Таким чином, симптомокомплекс цінностей, що формується на основі відповідних потреб, інтегрується в узагальнений показник – соціальне самопочуття [5, с. 8]. Воно визначається ступенем задоволення соціальних потреб людини, які є похідними від системи соціальних благ, що існує в суспільстві. Для вимірювання соціального самопочуття Н.Паніна і Є.Головаха розробили Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) [6].

Вивчаючи реакції населення на соціальні зміни, Н.Паніна запропонувала таку систему показників:

- *аномійна деморалізованість*, яка безпосередньо пов’язана зі стабільністю ціннісно-нормативної системи суспільства;
- *національно-ізоляціоністські установки*, що дають підстави судити про спрямованість ціннісних орієнтацій на відкритість/закритість суспільства;
- *авторитаризм*, тобто демократичні/авторитарні орієнтації;
- *соціальний цинізм*, що характеризує ставлення людини до прийнятих у суспільстві соціально-етичних норм поведінки;
- *життєва задоволеність* (інтегральна оцінка людиною свого життя у минулому, теперішньому і майбутньому);
- *тривожність*, що дає змогу судити про психофізіологічну основу морально-психологічного стану.

Розділ другий

Для вимірювання цих показників Н.Паніна адаптувала до наших умов уже відомі в соціологічній науці шкали: шкалу аномії Сроула, шкалу соціальної дистанції Богардуса, шкалу авторитарності Адорно, шкалу життєвої задоволеності Хавігхарста і Тобіна, шкалу тривожності Спілбергера, шкалу цинізму з тесту ММРІ та ін. Для вивчення суспільної атмосфери й особливостей сприйняття людьми свого становища в суспільстві нею була створена методика, якою користуються соціологи України і близького зарубіжжя – визначення Індексу дестабілізаційного протестного потенціалу.

Розглянемо динаміку основних показників соціально-психологічного стану населення України за роки спостереження (табл. 1).

Наведені дані свідчать про те, що в процесі трансформаційних перетворень останнього десятиліття (навіть попри вплив економічної кризи останніх років) населення України демонструє певне зростання загального адап-

Таблиця 1
Соціально-психологічний стан населення України

Показники	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Індекс аномійної деморалізованості (шкала: 0–18 балів)	13.6	-		-		-	14.0	13.8	13.6	-	-	-	12.4	12.7	13.1	12.9
Індекс тривожності (шкала 20–80 балів)	45.5	-		49.3	-	50.7	46.1	-	-	-	-	-	46.0	46.1	45.4	45.5
Життєва задоволеність (шкала 1–5 балів)	2.7	2.6	2.4	2.3	2.2	2.1	2.2	2.3	2.1	2.4	2.4	2.5	2.7	2.8	2.9	2.9
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)	-	3,2	3,2	3,0	2,9	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	-	2,6	4,6	3,7	3,8	4,2
Інтегральний індекс національної дистанції (шкала 1–7 балів)	-	4,4	-	4,5	-	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	-	5,3	5,3	5,1	5,2	5,2
Інтегральний індекс соціального самопочуття ПСС20 (шкала 20–60 балів)	-	-	35.1	35.1	34.7	33.7	34,6	34,8	35,0	34,8	35,5	37,3	36,8	38,3	39,4	38,6

тивного потенціалу. Аномійна деморалізованість населення є реакцією на стан аномії, що притаманний суспільствам у періоди нестабільності. Значення індексу аномійної деморалізованості від 9 до 12 балів означає її підвищений рівень. Значення вище 12 балів – високий. Упродовж усіх років спостережень рівень аномійної деморалізованості є високим, найгірше значення його було зафіксоване у 1999 р. – 14.0. Далі спостерігаємо поступове невелике зниження цього показника, особливо він знизився у 2005 р. на хвилі сподівань, що породжувала “помаранчева революція”. Тільки економічна криза 2008 р. призвела до деякого “сплеску”, що пішов на спад уже в 2010 р., що може бути розглянуте як підвищення здібності людей до організації свого особистого життя в умовах соціальної дезорганізації.

Сподівання на подальшу соціальну адаптацію населення України дає аналіз змін індексу тривожності, який дає змогу вимірювати функціональний психологічний стан людини. Нормальним вважається індекс тривожності від 31 до 46 балів, підвищеним – 47–50 балів, високим від 51 до 60 балів. Аналіз засвідчує, що протягом періоду спостережень тривожність зростала в 1992–1998 рр. від верхньої межі нормальної до практично нижньої межі підвищеної тривожності. Далі він практично не змінювався, а, за даними 2008 та 2010 р., незважаючи на вплив економічної кризи, цей показник дещо знизився, хоча й залишався порівняно високим.

Розглянемо рівень життєвої задоволеності, який є показником, що має тісний зв’язок з особистісними якостями, а його зміни відбуваються під впливом зовнішніх чинників. Коефіцієнт кореляції між показниками рівня тривожності та життєвої задоволеності дорівнює 0,51 [7, с. 76], тобто взаємозв’язок дуже тісний. Показник життєвої задоволеності з 1992 р. поступово знижувався з 2.7 бала та був найнижчим у 1998 р. – 2.1 бала. За даними 2008–2010 рр. він зріс майже до середнього значення. Це означає, що населення України поступово виходить зі стану безнадійності та соціального зубожіння.

Основним показником рівня соціальної напруженості виступає Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). “Критичне” його значення дорівнює 4.4 бала, що “сигналізує” про готовність населення до масових акцій протесту. За всю історію моніторингу високий рівень соціальної напруженості спостерігався двічі: у 1998 р. – 4.2 бала на тлі загального погіршення соціально-економічної ситуації в державі та у 2005 р. – 4.6 бала під впливом бурхливих подій “помаранчевої революції”. Дані 2010 р. свідчать про те, що підвищення соціальної нестабільності до рівня 1998 р. зумовлено головним чином економічними факторами: втратою роботи, зниженням заробітної платні та її масовою невивплатою, зростанням цін на продукти харчування та комунальні послуги тощо.

Тривожною ознакою є суттєве зростання Інтегрального індексу національної дистанції протягом усього періоду спостережень. Воно відображає тенденцію поглиблення національного ізоляціонізму в Україні. За підрахунками Є.Головахи, що були зроблені у 2008 р., “загальний результат трансформації масової свідомості такий, що за роки незалежності в Україні частка психологічно відкритих (толерантних) людей знизилась більш як утричі. Особливе занепокоєння викликає поширення ксенофобійних установок: кількість їхніх носіїв за десять років (1998–2008. – Т.З.) зросла в чотири рази” [8, с. 643]. Ситуація у 2010 р. не змінилась.

Розглянемо зміни соціального самопочуття населення України, що відбулись під час спостережень. Починаючи з 1995 р., до інструментарію моніторингу була включена методика вимірювання соціального самопочуття населення України. Нагадаємо, що діапазон шкали соціального самопочуття ПСС–20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль). Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище, ніж 43 бали, – високий.

Особливої уваги потребують дані дослідження 1998 р., у якому було зафіксоване найнижче значення ІСС за всі роки спостережень – 35.1 бала (коефіцієнт варіації 0,21). В Україні у 1995–1998 рр. не спостерігалися суттєві соціальні перетворення та принципові політичні зміни, економічна ситуація була досить складною: з одного боку успіх здійснення грошової реформи та введення національної валюти, з другого – масові затримки зарплатні та скорочення робочих місць. “Але навіть відносно стабільні соціальні умови можуть провокувати певні масові реакції, якщо ситуація в країні поступово погіршується або не змінюється на краще впродовж тривалого періоду” [9, с. 414]. Найнижче значення індексу соціального самопочуття відобразило високий ступінь дезадаптації населення України, яке у своїй масі ще не зуміло зорієнтуватися в нових соціальних умовах.

Принципово значущим для аналізу є показник ІСС, зафіксований у квітні 2004 р. – 37,3 (коефіцієнт варіації 0,22). Уперше значення індексу перевищило 37 балів, подолавши нижню межу середнього рівня соціального самопочуття. Треба зазначити, що період з початку 1999 по квітень 2004 р. був періодом соціально-економічного покращення, поліпшення матеріального стану населення, відносно спокійною була політична ситуація, що дало змогу населенню України почуватися більш впевнено і поступово пристосовуватись до умов життя у суспільстві, що трансформується.

Під суперечливим впливом подій “помаранчевої революції” з підвищенням протестних настроїв дещо зросла невпевненість та розгубленість людей. Як чутливий барометр ІСС зафіксував ці зміни: рівень його знизився до 36.8 бала (коефіцієнт варіації 0,23). Надалі спостерігалось його зростання.

Моніторингове дослідження 2008 р. проводилось навесні, до настання кризових явищ, і зафіксувало найвищий рівень соціального самопочуття за всі роки спостереження – 39,4 бала (коефіцієнт варіації 0,23). Уперше ІСС

впритул наблизився до середнього значення, це означало, що частка громадян України, яким не вистачало соціальних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто почувався у стані соціальної депривації. У 2009 р., коли економічна криза вже півроку вирувала у країні, значення ПСС становило 38.9 (коефіцієнт варіації 0,22). У квітні 2010 р. воно незначно знизилось до 38.5 (коефіцієнт варіації 0,23), але так і не опустившись до рівня 2006 р. – 38.3 (коефіцієнт варіації 0,23), що свідчило про засвоєння адаптивних навичок значною частиною населення [10].

Суперечливі тенденції соціального розвитку за період спостережень були відображені у динаміці змін уявлень громадян України про те, яких саме соціальних благ їм не вистачало (табл. 2).

Невдала державна політика в галузі охорони здоров'я, багаторічне її фінансування за залишковим принципом, неможливість отримати належну безоплатну медичну допомогу і необхідні обстеження призвели до того, що кількість людей, яким не вистачає “необхідної медичної допомоги”, досі перевищує половину дорослого населення України (хоча й знизилась за період спостережень на 17%). А майже половина респондентів у 2010 р. (46,5 %) відповіли, що їм “не вистачає здоров'я”. Цей показник майже не змінився протягом усіх років спостереження, що свідчить про необхідність кардинальних змін у соціальній політиці держави. На стан здоров'я населення України також негативно впливає той фактор, що внаслідок матеріальної скрути люди не мають “можливості повноцінно проводити відпустку” (58,8% у 2010 р.; поліпшення порівняно з найважчим 1998 р. тільки на 10%). На стан здоров'я населення України впливає погане харчування. У 1998 р. 77,2%, а у 2010 р. – половина населення не мала можливості “харчуватися відповідно до своїх смаків”. Покращення суттєве, але й останній показник свідчить про неможливість забезпечення нормального харчування для половини населення України. Крім того, третина населення у 2010 р. (покращення відносно

Таблиця 2

Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ, 1995–2010 рр.

“Чого з переліченого далі Вам бракує?”	1995	1998	2000	2004	2005	2008	2010
Уміння жити за нових суспільних умов	46,9	45,5	43,2	38,3	35,2	34,9	33,2
Здоров'я	48,3	56,8	52,0	49,0	51,3	45,8	46,5
Належної роботи	41,5	54,8	56,0	45,5	45,9	37,0	46,5
Необхідного одягу	48,3	46,6	43,7	32,3	31,1	21,0	23,7
Гарного житла	43,2	39,4	35,4	36,3	40,9	34,1	35,1
Сучасних економічних знань	46,7	44,2	42,3	46,3	46,3	38,2	38,5
Упевненості у власних силах	30,6	33,5	34,7	29,9	33,8	29,7	28,2
Необхідної медичної допомоги	69,2	62,8	61,9	55,8	58,8	48,4	52,1
Модного і гарного одягу	48,8	48,7	44,0	41,3	38,5	32,3	35,6
Необхідних меблів	42,2	37,6	32,0	33,0	35,2	27,0	27,4
Сучасних політичних знань	31,9	33,6	28,7	34,6	31,2	27,5	24,7
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,7	31,1	31,2	29,2	30,9	27,2	27,9
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	51,9	52,4	50,0	57,2	51,3	48,4	49,4
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,1	68,0	63,6	59,0	59,9	53,6	58,8
Можливості мати додатковий зарібок	40,9	55,6	55,9	39,3	47,6	41,8	47,2
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	52,8	60,6	57,8	37,4	43,6	32,2	32,4
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	27,9	24,5	27,8	22,7	26,3	22,4	23,9
Повноцінного дозвілля	46,5	53,3	51,9	44,9	46,1	44,1	45,7
Можливості працювати із повною віддачею	35,0	44,5	45,5	30,2	32,2	27,1	32,7
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	66,4	77,2	72,8	61,1	63,0	48,9	49,8

1998 р. удвічі, але тоді люди взагалі були на межі виживання) навіть не мала “можливості купувати необхідні продукти”.

З 1995 р. практично не змінилась ситуація з забезпеченням потреб населення у правовому захисті: близько половини громадян зазначають, що їм не вистачає юридич-

ної допомоги у захисті своїх прав та інтересів. Порівняно з 1995 р. зменшилася частка людей, яким бракувало “сучасних політичних знань”. Майже чверть респондентів відмічають, що їх це не цікавить.

Найнагальнішою незадоволеною потребою населення України є нестача належної роботи: тільки у 2008 р. спостерігалось деяке зниження напруженості цієї потреби. Ще й досі багато людей не мають можливості “працювати із повною віддачею”. Це пов’язано насамперед з тим, що внаслідок нестабільності на ринку праці у випадку скорочень працівники вимушені працювати не за фахом, а там, де знайшли роботу, навіть таку, яка не відповідає їхньому кваліфікаційному рівню. Багато також людей, які хотіли б, але не можуть мати додатковий заробіток. На жаль, ситуація з додатковою роботою залишається напруженою протягом усього періоду спостережень. Можна зробити висновок, що, незважаючи на деяку стабілізацію економічної ситуації в країні, ринок праці знаходиться в стані депресії, яка зумовлена значною недостатністю робочих місць.

Життя у період трансформаційних змін є найкращим “учителем” у галузі формування зважених матеріальних потреб. Безумовно, матеріальне становище жителів України покращилось за роки незалежності, але й люди під тиском обставин навчилися співвідносити бажання та можливості, формувати так званий відкладений попит: істотно скоротилась кількість людей, яким бракувало “гарного житла”, “необхідного одягу”, “модного і гарного одягу”, “необхідних меблів”.

Водночас спостерігаємо поступове пристосування населення до життя в ринкових умовах. Про позитивні наслідки трансформаційних процесів, що повільно, але йдуть у нашій державі, свідчить підвищення ініціативності населення, можна говорити про зниження патерналістських настроїв. На 13,7% порівняно з 1995 р. зменшилася частка людей, яким не вистачає “уміння жити за нових суспільних умов”. Люди стали більш освіченими: за цей

період на 8,2% скоротилась кількість тих, кому не вистає “сучасних економічних знань”.

Аналіз наведених даних підтверджує концепцію Н.Паніної про те, що під час соціальної невизначеності у процесі соціальної адаптації на перший план виходять особистісні якості людини. Спостерігається тенденція до зміни базисного типу особи, зростає (але ще поки що не домінує) частка так званих інтерналів – людей, які готові брати на себе відповідальність за те, як складається їх життя, меншою мірою залежних від зовнішніх обставин. Аналіз наведених даних свідчить, що трансформаційний шлях України можна умовно розділити на два етапи: до 1998 р. спостерігався розпад нормативно-ціннісної системи наслідком якого стало погіршення всіх показників, які описують соціально-психологічний стан суспільства. Наприкінці 1990-х років намітилася тенденція до стабілізації суспільного життя та поступової соціальної адаптації значної частини населення. Загалом, 1990-ті роки можна розглядати як період масової дезадаптації. А 2000-і – як період поступової, але багато в чому суперечливої адаптації. Виходячи з концепції регулятивних механізмів стабільного суспільства, запропонованої Н.Паніною, сьогодні ще не можна говорити про послідовність і незворотність демократичних соціальних перетворень в Україні.

Література

1. *Загороднюк Т.* Нормативно-личностный поход к изучению трансформационных процессов в социологии Н.Паниной / Т.Загороднюк // Соціальні виміри суспільства : [збірник наук. праць]. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – Вип. 2(13). – С. 103–114.
2. *Панина Н.* Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии / Н.Панина // Избранные труды по социологии. – К. : Факт, 2008. – Т. 1 – 472 с.
3. *Головаха Е.* Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.Головаха, Н.Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.

4. *Аберкромби Н.* Аномия / *Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер* // Социологический словарь : [пер.с англ. С.Ерофеева]. – Казань : Изд-во казан. ун-та, 1997. – 420 с.

5. *Панина Н.* Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / *Н.Панина* // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.

6. *Головаха Е.И.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / *Е.И.Головаха, Н.В.Панина*. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, Стилос, 1997. – 63 с.

7. *Головаха Е.* Социальное безумие: история, теория и современная практика / *Е.Головаха, Н.Панина*. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.

8. *Українське суспільство 1992–2008.* Соціологічний моніторинг / за ред. *В.Ворони, М.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, Фолиант, 2008. – 656 с.

9. *Головаха Є.І.* Загальна характеристика та динаміка соціального самопочуття населення України / *Є.І.Головаха, Н.В.Панина* // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / за ред. *М.О.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, 1999. – 687 с.

10. *Загороднюк Т.* Соціально-психологічний стан населення України / *Т.Загороднюк* // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. *В.Ворони, М.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – С. 282–288.